

- तुम्हाला कधी आश्चर्य वाटते का की तुम्ही मोठे कसे झालात ?
- तुम्ही किंवा कोणतीही व्यक्ती बोलायला कशी शिकली ?
- तुम्ही चालायला कसे शिकलात ?
- तुम्ही कोणत्या वयाला जिना चढायला सुरुवात केलीत ?
- चला तर मग ठीक आहे! तुमच्या मनातील या सगळ्या प्रश्नांची उत्तरे बालविकास या विषयाचा अभ्यास केल्यावर तुम्हाला मिळतीलच.

कृती

तुम्ही असे काही बदल आणि फरक दाखवणारे मुद्दे ओळखू शकाल का? किंवा बदलांची आणि फरकांची यादी सांगणारे मुद्दे लिहू शकाल का? ज्यामध्ये तुम्हाला तुम्ही स्वतः, शालेय अवस्थेतील मुले आणि अर्भक यांच्यातील फरक समजू शकेल.

(१) (२) (३) (४) (५)

जन्मापासून वय वर्षे १९ पर्यंत मानवामध्ये बदल कसे होत जातात, परिपक्वता कशी येते यावर बालविकासाच्या अभ्यासामध्ये लक्ष केंद्रित केले जाते.

वाढ-विकास प्रक्रियेत बालकाची पालकांवरील परावलंबनाकडून स्वावलंबनाकडे प्रगती होत जाते. प्रसूतीपूर्व काळातील बाळाचे आयुष्य कसे असते, त्या काळात मातेच्या बाबतीत कोणते प्रसंग घडतात याचा परिणाम बालकाच्या विकासावर होतो. तसेच अनुवंशिक घटकांचाही (पालकांकडून मिळालेले घटक) बालकांच्या विकासावर लक्षणीय प्रभाव असतो. बालकाच्या विकासावर आणि अध्ययन क्षमतेवर वातावरणातील घटकांचाही परिणाम होत असतो.

बालविकासात कशाचा समावेश असतो ?

आयुष्यचक्राच्या कालावधीमध्ये बालक सर्व विकासांसहित अनेक कौशल्यांमध्ये निपुण होते.

१. शारीरिक - शरीराच्या विविध अवयवांचा विकास.
२. कारक कौशल्य - सूक्ष्म कारक कौशल्य व स्थूल कारक कौशल्य.
३. पंचेंद्रिये - पंचेंद्रियांद्वारे घेतलेल्या माहितीची नोंद घेणे.
४. बोधात्मक - अध्ययन क्षमता, समस्या सोडवणे / निराकरण
५. वाचा व भाषा - भाषा समजणे आणि वापरणे, वाचणे आणि संप्रेषण
६. भावना व सामाजिक आंतरक्रिया - इतरांबरोबर आंतरक्रिया करणे आणि स्वव्यवस्थापन करणे.

१.१ बालविकासाचा अर्थ, व्याख्या, उद्दिष्टे व व्याप्ती

(Meaning, Definition, Objectives and Scope of Child Development)

(१) बालविकासाचा अर्थ व व्याख्या (Meaning and Definition of Child Development)

मानवी वाढ व विकास ही सातत्यपूर्ण व गर्भधारणेपासून मृत्युपर्यंत आयुष्यभर चालणारी प्रक्रिया आहे. व्यक्तीमध्ये प्रसूतीपूर्व काळापासून वृद्धावस्थेपर्यंत सातत्याने बदल होतात. मानव विकास म्हणजेच या बदलांचा शास्त्रीय अभ्यास.

लॉरा बर्क यांच्या म्हणण्यानुसार बालविकास हे क्षेत्र मानवाची दृढता आणि गर्भधारणेपासून किशोरावस्थेपर्यंत होत जाणाऱ्या बदलांच्या अभ्यासासंबंधीचे क्षेत्र आहे. “बालविकास हा वैकासिक मानसशास्त्राचा भाग आहे. किंवा असेही म्हणता येईल की आयुष्यभर होत राहणाऱ्या बदलांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानवविकास.”

मानव विकासाच्या अभ्यासाचा संपूर्ण व विशिष्ट भाग म्हणजे बालविकास आहे. या अभ्यासामध्ये गर्भधारणेपासून किशोरावस्थेपर्यंत होणाऱ्या वाढ आणि विकासाला महत्त्व असते.

(२) बालविकासाची उद्दिष्टे (Objectives of Child Development)

आयुष्याची पहिली आठ वर्षे पायाभूत असतात. बाल्यावस्थेमध्ये व्यक्तिमत्त्वाचा पाया रचला जातो, दृष्टिकोन तयार होतात आणि व्यक्तिमत्त्व ठरते. यातूनच बालकांचा अभ्यास करण्याची गरज निर्माण झाली. पुढे बालविकास विषयाच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे दिली आहेत.

(अ) बालकांचा सर्वांगीण विकास अभ्यासणे

बालकाचा विकास कसा होतो हे समजण्यासाठी व माहिती होण्यासाठी अध्ययन करताना विद्यार्थी, विकासाचा नमुना, विकासाची मानके (Norms), विकासाचे पैलू, बालकांच्या गरजा आणि बालहक्क हे सर्व मुद्दे लक्षात घेतील.

(ब) जन्म ते किशोरावस्था या वैकासिक अवस्थांशी विद्यार्थी परिचित होणे

विद्यार्थ्याला प्रसूतीपूर्व अवस्था, अर्भकावस्था, पूर्व बाल्यावस्था आणि इतर वैकासिक अवस्था माहीत होतील. या अवस्थांच्या वैशिष्ट्यांचाही अभ्यास विद्यार्थी करतील.

(क) बालकाच्या विकासावर परिणाम करणारे घटक समजणे

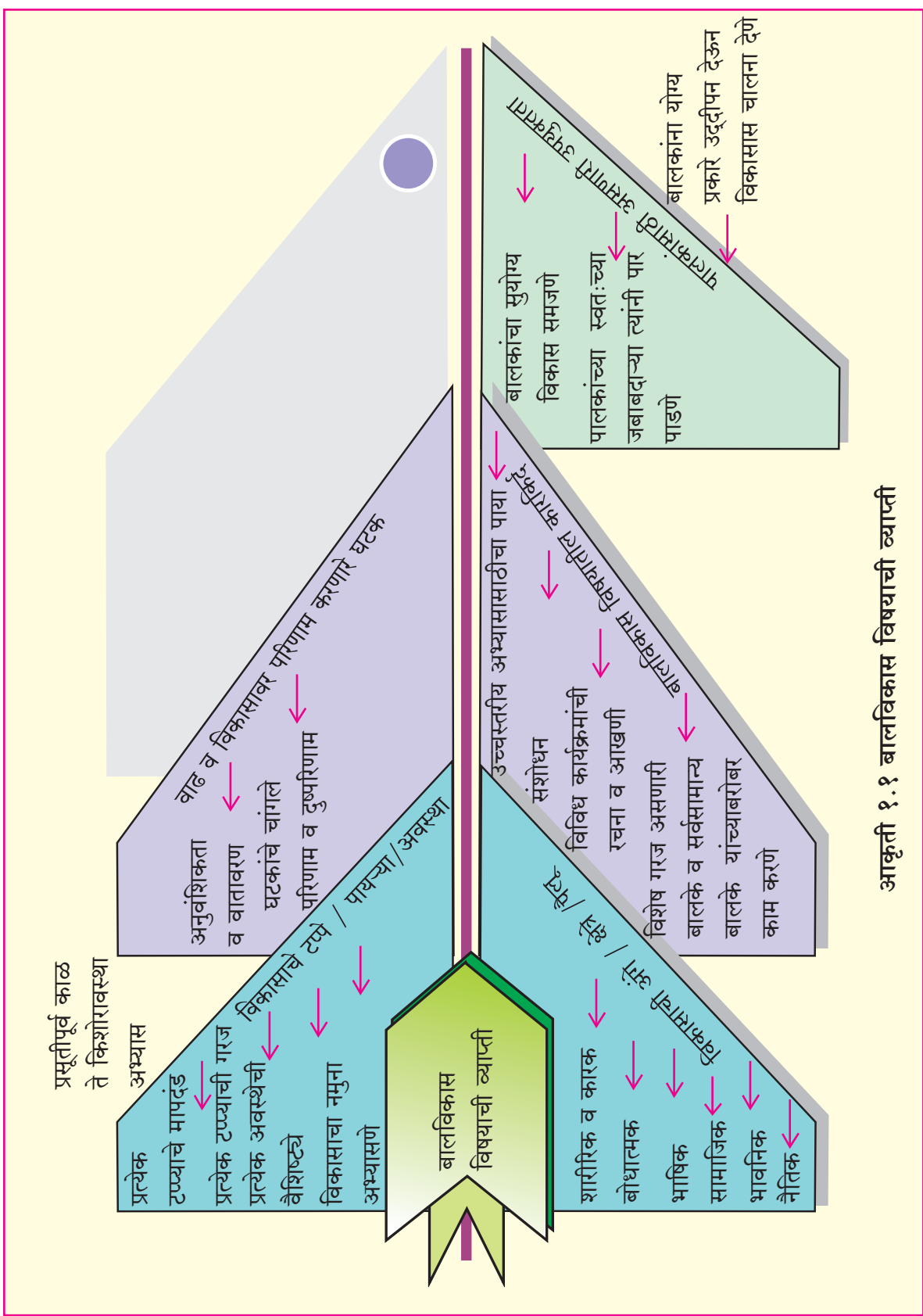
अनुवंशिकता, वातावरण, उद्दीपन, कुटुंब, अध्ययन, परिपक्वता, पोषक आहार, विश्रांती, व्यायाम असे विविध घटक आणि त्यांचा बालकावर होणारा परिणाम विद्यार्थ्यांना समजेल. बालकांचा विकास अधिक समृद्ध करण्यासाठी ही माहिती सर्व प्रौढ व्यक्तींना सुसज्ज बनवेल.

(ड) बालविकासात प्रौढ व्यक्तींची भूमिका आणि योगदान समजणे

वयानुसार सुयोग्य विकास घडण्यासाठी उद्दीपन देणे व त्याला चालना देणे कशाप्रकारे करावे हे समजेल. बालकाच्या विकासात पालक, शिक्षक, संगोपनकर्ते आणि समाज यांची बालकाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका असते. शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि सामाजिक गरजा भागवणे हे पालक व शिक्षकांचे कर्तव्य आहे.

(३) बालविकासाची व्याप्ती (Scope of Child Development)

एखाद्या विषयाची सखोलता, त्या विषयाचा विकास आणि अवतीभोवतीच्या वातावरणाशी त्या विषयाची निगडित असण्याची क्षमता यावर कोणत्याही विषयाची / क्षेत्राची व्याप्ती अवलंबून आहे. याला अनुसरूनच ‘मानवविकास’ या विषयाचाच भाग असलेल्या बालविकास या स्वतंत्र विषयाची व्याप्ती विस्तारित आणि सर्वव्यापक आहे. या विषयाचा संबंध प्रत्यक्ष मानवाशी आहे. पुढे दिलेली बालविकास या विषयाची व्याप्ती हेच दर्शवते.

आकृती १.१ बालविकास विषयाची व्याप्ती

(अ) विविध विकासाच्या अवस्थांचा अभ्यास

बालविकास विषयाचे ज्ञान प्रसूतीपूर्व काळापासून किशोरावस्थेपर्यंत होणाऱ्या विकासाचा सखोल अभ्यास करण्यास उपयुक्त ठरते. या विषयाच्या अभ्यासातूनच आपल्याला समजते की आपल्या आयुष्याचे छोटे छोटे भाग पडले आहेत, आणि या प्रत्येक भागाची /टप्प्याची गुणवैशिष्ट्ये आहेत, मापदंड आहेत आणि गरजाही आहेत. पुढील अभ्यासासाठी याचाच उपयोग होतो.

(ब) विकासाची विविध अंगे / क्षेत्रे अभ्यासणे

विकासाची विविध क्षेत्रे यांमध्ये शारीरिक, कारक, बोधात्मक, भाषा, मानसिक, सामाजिक, नैतिक आणि भावनिक अशी क्षेत्रे असतात. यांनाच विकासाचे पैलू असेही म्हणतात. या सर्व क्षेत्रांच्या आंतरिक संबंधांमुळे सामान्य विकास व वर्तन यावर प्रकाशझोत टाकला जातो आणि आंतरिक संबंधाचे महत्त्व कळते.

(क) वाढ व विकासावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे

बालकाच्या वाढ व विकासावर प्रामुख्याने अनुवंशिकता व वातावरण हे दोन घटक परिणाम करतात. त्यामुळे बालविकास विषयाचा अभ्यास या दोन्ही घटकांचे सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव विकासावर कसे परिणाम करतात हे दिसून येतात. या घटकांच्या प्रभावामुळेच प्रत्येक बालक स्वतःची स्वतंत्र गुणवैशिष्ट्ये दाखवते. बालकाचे वेगळेपण घडण्यामध्ये याच दोन घटकांचे योगदान असते.

(ड) बालविकास व मानवविकास या विषयामध्ये कारकिर्द (करिअर) घडवणे

उच्च शिक्षण घेण्यासाठी बालविकास विषयाचे ज्ञान पायाभूत ज्ञान असते. विविध शिक्षणतज्ञांनी मांडलेले सिद्धांत, केलेले प्रयोग व नवनवीन संशोधने यांचा अभ्यास केल्यावर बालविकासाच्या क्षेत्रामध्ये कारकीर्द घडवता येते. कारकीर्द घडविताना सामान्य बालके व विशिष्ट गरजा असणारी बालके या दोन्हीच्या अभ्यासासाठी सैद्धांतिक पाया बालविकासाच्या अभ्यासामुळेच तयार होतो. बालके, युवा आणि त्यांची कुटुंबे अशा विस्तारीत स्थानामध्ये एक व्यावसायिक म्हणून काम करता येते.

(इ) पालक व भावी पालक यांच्यासाठी उपयुक्त विषय

बालविकास या विषयाचे ज्ञान पालक व भविष्यात ज्या व्यक्ती पालकत्व स्वीकारणार आहेत त्यांना खूप उपयुक्त ठरते. विकासाच्या विविध अंगांचा अभ्यास केल्यामुळे पालक म्हणून येणारी जबाबदारी समजते. स्वतःच्या पाल्यांना ते चांगले मार्गदर्शन करू शकतील. बालविकास या विषयाच्या अभ्यासात प्रसूतीपूर्व काळापासून किशोरावस्थेपर्यंतचा विकास एवढा व्यापक अभ्यास होतो. अभ्यास करताना प्रत्येक वैकासिक अवस्थेचे मापदंड काय असतात याची पालकांना जाणीव झाल्यामुळे आपला पाल्य सुयोग्य पद्धतीने प्रगती करतो आहे का नाही हे पालकांना समजू शकते.

(फ) विविध व्यावसायिकांसाठी उपयुक्त

बालविकास या विषयाचे ज्ञान शिक्षक, समुपदेशक, सामाजिक कार्यकर्ते, विशेष बालकांचे शिक्षक, आरोग्यसेवक, बालशिक्षणतज्ज्ञ, खेळण्यांची निर्मिती करणारा कलात्मक रचनाकार, अंगणवाडी सेविका, संगणकाची उपयुक्त ॲप्स तयार करणारा, अभ्यासक्रमाचा रचनाकार, योजना तयार करणारा अशा विविध व्यावसायिकांसाठी उपयुक्त असते.

कृती

उलटसुलट लिहिलेले अधोरेखित शब्द उलगडून अर्थपूर्ण शब्द तयार करा व विधानाचे उत्तर मिळवा.

- आयुष्य चक्राचे लहान लहान भाग पडतात. प्पेट
- विकासाचे पैलू गेअं
- बालकाचे वेगळेपण घडवण्यामध्ये हा एक घटक असतो. वंअकनुशिता
- सुयोग्य विकास होतो आहे का नाही हे समजते पदंमाड

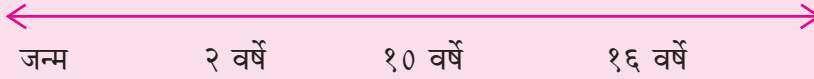
१.२ वाढ व विकासाचा अर्थ आणि व्याख्या (Meaning and Definition of Growth and Development)

बरेचदा वाढ व विकास या दोन्ही संज्ञा एकाच अर्थी वापरल्या जातात, परंतु दोन्ही संज्ञांचे अर्थ विशिष्ट आहेत आणि दोन्ही संज्ञांची वैशिष्ट्येही स्वतंत्र आहेत.

वाढ आणि विकास या दोन्ही संज्ञा आपण आता एका कृतीद्वारे समजावून घेऊ. तुम्ही आता आठवा की तुमच्या वेगवेगळ्या वयाच्या क्रमिक टप्प्यांवर तुम्ही कसे होतात आणि त्याचा अर्थही समजावून घेऊ.

कृती

- तुम्ही बाळ असताना व त्यानंतर तुमची लांबी आणि उंची किती होती?
- प्रत्येक अवस्थेत तुमचे वजन किती होते?
- अजून कोणते बदल तुम्हाला तुमच्यामध्ये जाणवले?

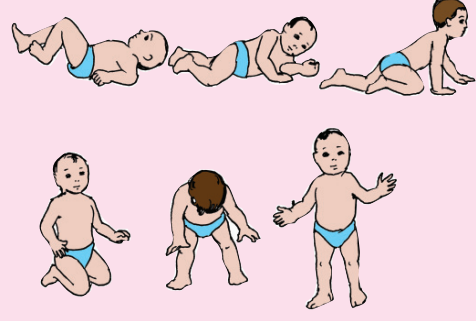

व्याख्या : ‘वाढ’ म्हणजे शरीरातील संख्यात्मक बदल जसे उंची, वजन. मोजता येणारी संख्या किंवा प्रमाण या स्वरूपातील बदल दाखवताना त्याला वाढ म्हणतात. उदा., आकारमानातील बदल, प्रमाणबद्धतेतील बदल, दातांची संख्या. परिपक्वता व अध्ययन यामुळे घडून येणाऱ्या बदलांची प्रगतिशील मालिका म्हणजे विकास होय. याचाच अर्थ विकासामध्ये नुसती मोजमापाची संख्या किंवा प्रमाण नसून विकास ही एक शरीररचनेतील निरनिराळ्या संरचना व त्यांची कार्ये यांच्यातील गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे.

‘विकास’ या संज्ञेमध्ये बदलांची खूप मोठी कक्षा समाविष्ट आहे. हे बदल संख्यात्मक व गुणात्मक असे दोन्ही असतात. बोलायला शिकणे, वर्तनात बदल होत जाणे, आवड बदलणे, आकलनात बदल दिसणे अशा क्षमतांमधील बदलांचा यांमध्ये समावेश असतो.

दर्पण

- एका कोऱ्या कागदावर तुमचा पंजा ठेवून आकृती गिरवा. त्यानंतर त्याच्याच शेजारी तुमचा लहान भाऊ / बहीण किंवा शेजारचा लहान मुलगा / मुलगी यांच्या पंजाची आकृती गिरवा.
- त्यामध्ये तुम्हांला काय फरक जाणवतो?
- आता तुमच्या निरनिराळ्या क्षमता आणि त्या लहान बालकाच्या क्षमता यांचे निरीक्षण करा व त्यांतील फरक लिहा.

- दोन्ही चित्रे नीट पहा आणि तुमची निरीक्षणे तुमच्या शब्दांत लिहा.

तालिका १.१ – वाढ व विकास यातील फरक

वाढ	विकास
(१) शरीराच्या विशिष्ट भागातील बदलाला वाढ म्हणतात.	(१) विकास ही संज्ञा वापरली जाते तेव्हा संपूर्णपणे अवयवाचा विकास असतो.
(२) शरीराच्या आकारमानात बदल होतो आणि हा बदल पेशींच्या वाढत्या संख्येमुळे किंवा पेशींच्या आतील घटकांमधील वाढीमुळे दिसतो.	(२) विकासामध्ये शरीर संरचना आणि कार्य यांतील परिपक्वतेमुळे बदल होतात.
(३) वाढ म्हणजे संख्यात्मक बदल. उदा. उंची, वजन यातील वाढ.	(३) विकास म्हणजे संख्यात्मक व गुणात्मक बदल. उदा. विशिष्ट कौशल्ये व धोरणे वापरून स्मरणशक्ती व शब्दसंग्रह वाढवणे.
(४) वाढ प्रत्येकवेळी प्रगतिशील असेलच असे नाही.	(४) विकास क्रमाने होत जाणारी व सुसंगत बदलांची मालिका असते.
(५) वाढ आयुष्यभर होत राहणारी सतत प्रक्रिया नाही.	(५) विकास ही गर्भधारणेपासून ते मृत्युपर्यंत सतत चालणारी प्रक्रिया आहे.
(६) वाढीमध्ये होणारे बदल मोजता येतात. उदा. उंची व वजन यातील बदल मोजता येतात.	(६) विकासातील बदल जे संख्यात्मक व गुणात्मक असतात, ते मोजता येत नाहीत. त्यांचे निरीक्षण वर्तनातून व कामगिरीवरून करू शकतो.
(७) वाढ झाली तरी विकास होईलच असे नाही. उदा. वजन वाढले म्हणून कार्यशीलतेमध्ये फरक होईलच असे नाही.	(७) वाढीशिवाय विकास होऊ शकतो. उदा., उंची किंवा वजन यांमध्ये वाढ झालेली नसते परंतु तरीही बालकाच्या वर्तनात अथवा बोधात्मक कौशल्यात बदल झालेला दिसतो.

कृती

अ

ब

क

ड

कोणत्या चित्रात वाढ दिसत आहे व कोणत्या चित्रात विकास दिसत आहे ते निरीक्षण करून ओळखा व लिहा.

(अ)

(ब)

(क)

(ड)

१.३ विकासाची पैलू / अंगे / क्षेत्रे (Domains Aspects of Development)

मानवामध्ये वाढ व विकासाचे विविध पैलू असतात. बालविकासाचा एकत्रित अभ्यास खूप मोठा आहे. हा अभ्यास समजायला सुलभ जावा, क्रमाने करता यावा व सोईचा व्हावा यासाठी विकासाच्या क्षेत्रांमध्ये विभागला आहे. प्रामुख्याने ही क्षेत्रे म्हणजे शारीरिक, कारक, बोधात्मक, भाषिक, सामाजिक, भावनिक व नैतिक विकास अशी आहेत. या सर्व क्षेत्रांचा अभ्यास जरी स्वतंत्र केला तरी ती क्षेत्रे अंतर्गत एकमेकांशी निगडित आहेत आणि ही क्षेत्रे एकमेकांवर परिणाम करतात. विकासाची अंगे पुढीलप्रमाणे आहेत.

(अ) शारीरिक विकास (Physical Development)

शारीरिक वाढ व विकास हे शरीराचा व विविध अवयवांचा विकास यांच्याशी संबंधित आहे. शरीराच्या प्रमाणबद्धतेतील बदल, वेदनेंद्रियांच्या क्षमतेचा विकास, शरीरातील विविध संस्थांचा विकास या सर्वांचा शारीरिक विकासात समावेश होतो. बालकांचा शारीरिक विकास होत असताना त्यांच्या वर्तनावर शारीरिक विकासाचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम होतो. सर्व बालकांमध्ये शारीरिक विकासाचा परिणाम होतो. सर्व बालकांमध्ये शारीरिक विकास सारख्याच पद्धतीने होतो. प्रत्येक व्यक्तिगणिक विकासाचा वेग बदलतो. त्याचप्रमाणे

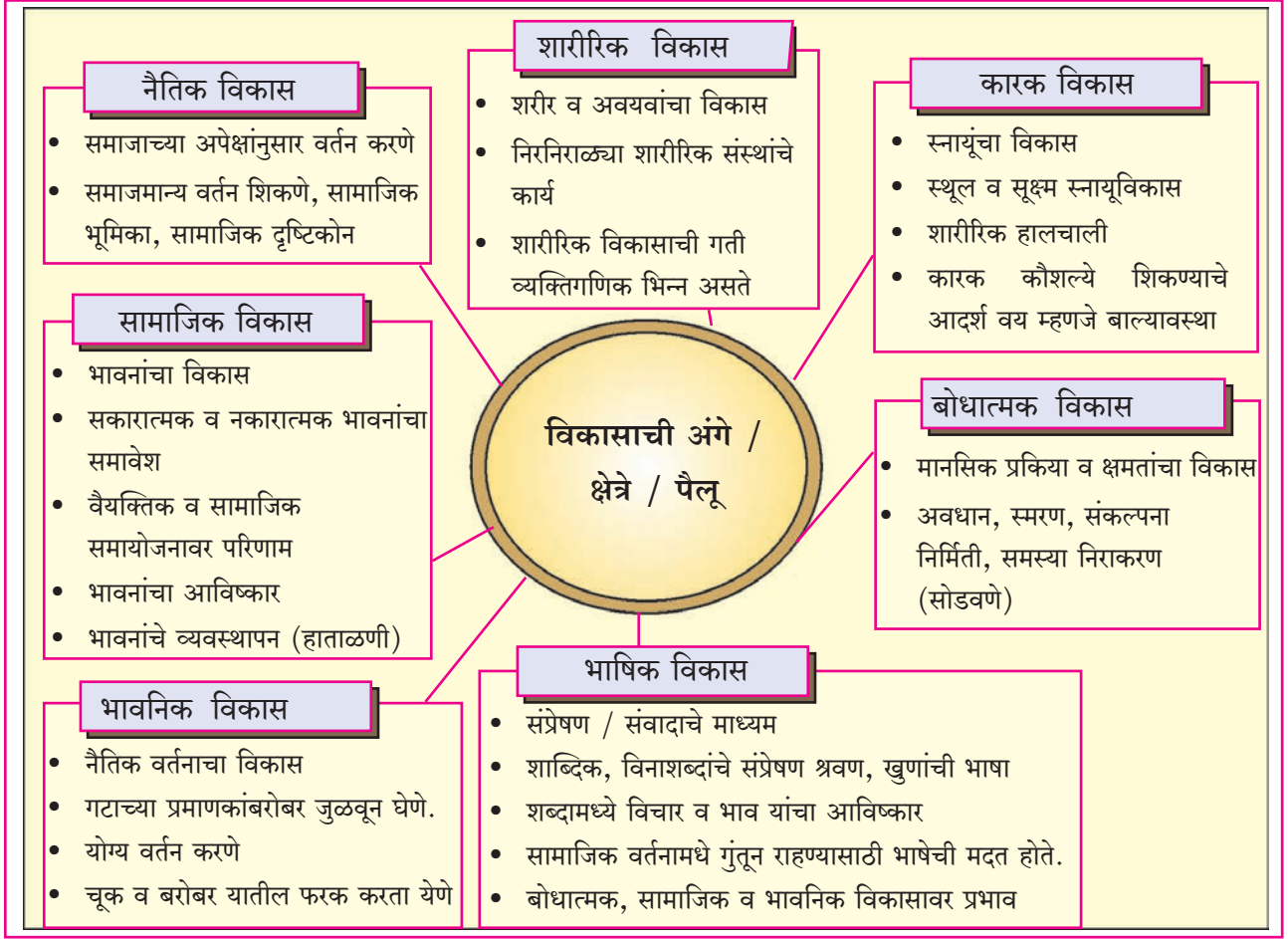
प्रत्येक अवस्थेतही विकासाचा वेग वेगवेगळा असतो.

(ब) कारक विकास (Motor Development)

शरीरातील स्नायूंचा विकास म्हणजे कारक विकास. शरीरातील लहान व मोठ्या स्नायूंच्या साह्याने बालक विविध कौशल्य प्राप्त करते, म्हणून त्यांना कारक कौशल्ये म्हणतात. मज्जासंस्था, मज्जापेशी आणि स्नायू यांच्या एकत्रित हालचालीमुळे व समन्वयामुळे शारीरिक हालचालींवर नियंत्रण ठेवण्याचा हा विकास आहे. ठरावीक वयाला ठरावीक स्नायूंच्या हालचालींवर नियंत्रण येते. हे कारक विकासा संदर्भातील अभ्यासातून सिद्ध झाले आहे. हे नियंत्रण येत असताना ठरावीक पद्धतीने व ठरावीक क्रमानेच येते, असेही सिद्ध झाले आहे. बाल्यावस्था हे कौशल्य शिकण्याचे आदर्श वय आहे, कारण या काळात बालकांचे शरीर लवचिक असते त्यामुळे कौशल्य सहजगत्या अवगत होतात.

(क) बोधात्मक विकास (Cognitive Development)

वेदन क्षमता, अवधान, स्मरण, संवेदन, बुद्धिमत्ता विकास, संकल्पना निर्मिती, समस्या सोडवणे, कल्पनाशक्ती, सर्जनशीलता, भाषेद्वारे शब्द व्यक्त करण्याची वैशिष्ट्यपूर्ण क्षमता यासहित अनेक मानसिक प्रक्रिया व क्षमता यांचा बोधात्मक विकासात समावेश होतो.

आकृती १.२ विकासाची अंगे / पैलू / क्षेत्रे

(ड) भाषा विकास (Language Development)

भाषा हे संप्रेषणाचे (Communication) माध्यम आहे. आपले विचार आणि मनातील भाव शब्दांत प्रगट करण्यासाठी भाषेची मदत होते. संप्रेषणाची विविध रूपे असतात - शाब्दिक, अशाब्दिक, श्रवण, बोलणे, लेखन, खुणा, आविष्कार, हातवारे व खाणाखुणा. भाषेमुळे बालकांना सामाजिक कृतींमध्ये सहभागी होता येते. भाषाविकासाचा बोधात्मक, सामाजिक आणि भावनिक विकासावर परिणाम होतो.

(इ) भावनिक विकास (Emotional Development)

भावनांचा विकास म्हणजे भावनिक विकास होय. त्यांचा वैयक्तिक आयुष्यावर आणि सामाजिक समायोजनावर परिणाम होतो. भावनिक विकासाचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे असते कारण माणसाच्या जीवनाचा हा सर्वात महत्त्वाचा पैलू आहे. यांमध्ये सकारात्मक आणि नकारात्मक भावना, भावनिक आविष्कार आणि

भावनांवरील नियंत्रण तसेच भावनिक परिपक्वता यांचा अभ्यास केला जातो.

(फ) सामाजिक विकास (Social Development)

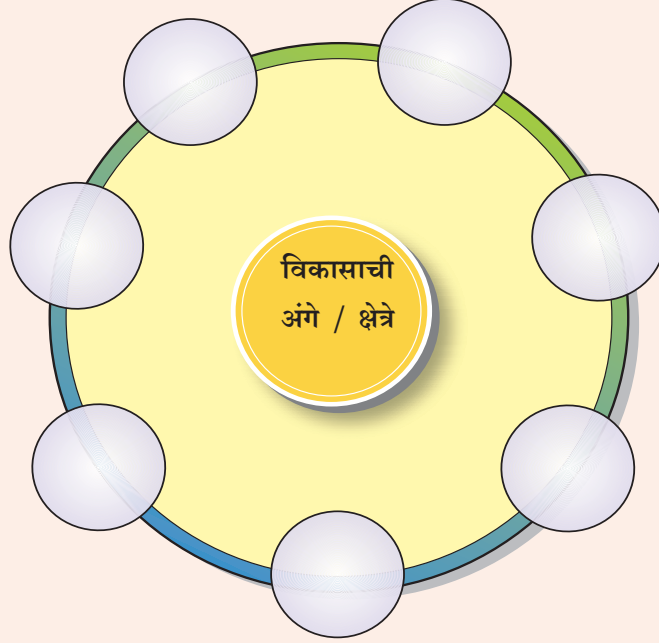
समाजाच्या अपेक्षांनुसार वर्तन करण्याची क्षमता प्राप्त होणे म्हणजेच सामाजिक विकास. याच प्रक्रियेला सामाजिकरण असे म्हणतात. सामाजिक होणे यांमध्ये समाजमान्य वर्तन करणे, समाजमान्य भूमिका बजावणे, आणि सामाजिक दृष्टिकोन निर्माण होणे या तीन प्रक्रियांचा समावेश आहे. प्रत्येक सामाजिक गटाची स्वतःची अशी वर्तनाची परिमाणे ठरलेली असतात आणि त्या सामाजिक गटाच्या सदस्यांसाठी ती लागू असतात. बालकाला ही परिमाणे शिकून त्यानुसार वर्तन करावे लागते. सामाजिक संबंध कसे निर्माण करायचे, घराबाहेरच्या लोकांशी कसे जुळवून घ्यायचे, विशेषतः समवयस्क बालकांशी कसे जुळवून घ्यायचे हे बालके शिकत जातात. याशिवाय बरीच सामाजिक कौशल्ये, बालके आत्मसात करतात, जी कौशल्ये त्यांच्या सामाजिक विकासाचा भाग असतात.

(ग) नैतिक विकास (Moral Development)

नैतिक वर्तन विकास व नैतिक संकल्पना विकास अशा दोन भिन्न परंतु एकमेकांशी निगडित अवस्थांचा नैतिक विकासात समावेश असतो. गटाच्या वर्तन परिमाणांशी जुळणारे वर्तन म्हणजे नैतिक विकास. योग्य वर्तन शिकणे आणि हळूहळू योग्य व अयोग्य वर्तनातला फरक शिकत जाणे ही जाणीवपूर्वक प्रक्रिया नैतिक विकासात घडते.

कृती

आकृतीमधील रिकाम्या गोलात विकासाची कोणकोणती अंगे असतात ती लिहा व प्रत्येकी दोन उदाहरणे द्या.

१.४ विकासाच्या अवस्था व त्यांची वैशिष्ट्ये (Stages of Development and Characteristics)

मानवी जीवन ८ उपअवस्थांमध्ये विभागलेले आहे. प्रत्येक अवस्थेमध्ये विशिष्ट विकास होतो आणि वर्तन वैशिष्ट्ये दिसतात. उपअवस्थांमध्ये जीवनचक्र विभागताना शारीरिक वय हा निकष लावण्यात येतो. या विभागणीमुळे प्रत्येक अवस्थेतील वाढ व विकासाचा अभ्यास करणे सोपे जाते. पुढे मानवी जीवनाच्या अवस्था / टप्पे दिले आहेत.

(अ) प्रसूतीपूर्व अवस्था (गर्भधारणा ते जन्म) (Prenatal period)

मानवी आयुष्याची ही पहिली पायरी आहे. या अवस्थेचे वैशिष्ट्य म्हणजे गर्भाची अत्यंत जलद गतीने वाढ होते. एका स्त्रीबीज पेशीपासून त्याला मानवी स्वरूप येईपर्यंतचा हा प्रवास असतो.

(ब) अर्भकावस्था व शैशवावस्था (जन्म ते २ वर्ष) (Infancy and toddlerhood)

अर्भकावस्था - नवजात अवस्था (जन्म ते १५ दिवस) (Neonatal Stage), अर्भकावस्था (१५ दिवस ते १८ महिने) (Infancy), शैशवावस्था (१८ ते २४ महिने) (Toddlerhood) अशा उपअवस्थांमध्ये विभागली जाते. नवजात अवस्थेचे वैशिष्ट्य म्हणजे बालकाला करावे लागणारे समायोजन आणि त्याची असाह्यता. अर्भकावस्थेमध्ये स्वतंत्रतेकडे वाटचाल सुरू होते, विविध कौशल्ये आत्मसात केली जातात आणि शैशवावस्थेकडे जाताना चालणे, बोलणे आणि इतर बरीच कौशल्ये आत्मसात केली जातात.

(क) बाल्यावस्था (२ ते १२ वर्ष) (Childhood)

(१) पूर्वबाल्यावस्था (२ ते ६ वर्ष) (Early Childhood)

पूर्वबाल्यावस्थाचा कालावधी हा २ ते ६ वर्षांपर्यंतचा होय. अगोदरच्या अवस्थेत बालक स्वकेंद्री असते. आता ते खूपसे स्वतंत्र झालेले असते. क्रियाशील, उत्साही, जिज्ञासू, शोधवृत्ती दर्शवणारे आणि प्रयोगशील असते. या अवस्थेलाच 'पूर्वशालेय' अवस्था असेही म्हणतात. या अवस्थेनंतर बालक औपचारिक शाळेत जाण्यास तयार होते.

(२) उत्तरबाल्यावस्था (६ ते १२ वर्ष) (Late Childhood)

बाल्यावस्थेचा हा ६ ते १२ वर्षांपर्यंतचा कालावधी आहे. उत्तरबाल्यावस्था या अवस्थेत शारीरिक विकास धिम्म्या गतीने होतो परंतु स्थिर असतो. शालेय अवस्था असल्याने बालके भाषा, वाचन, अंकगणित, लेखन, खेळणे, सामाजिकरणाचे नियम पाळणे आणि इतर शालेय कौशल्ये आत्मसात करतात.

(ड) किशोरावस्था (१२ ते १९ वर्ष) (Adolescence)

किशोरावस्था ही बाल्यावस्था व प्रौढावस्था या दोन्हींतील दुवा आहे. या अवस्थेची सुरुवात पूर्व किशोरावस्थेने होते आणि बालकाला लैंगिक परिपक्वतेकडे नेते. 'स्व'चा शोध घेण्यास सुरुवात होते, विचार अधिक तर्कशुद्ध आणि अमूर्त असतात, समवयस्क गटाचा प्रभाव खूप असतो. किशोरावस्थेमध्ये स्वतःच्या कारकिर्दीचे आणि कामाचे क्षेत्र ठरवले जाते.

(इ) तारुण्यावस्था - पूर्व प्रौढावस्था (२० ते ४० वर्ष) (Young Adulthood)

तारुण्यावस्थेमध्ये जीवनात महत्त्वाचे बदल घडतात. निवडलेल्या कारकीर्द क्षेत्रात स्थिरावणे, कुटुंबनिर्मिती आणि सामाजिक आयुष्य ही दीर्घकालीन ध्येये असतात. महत्त्वाचे ध्येय म्हणजेच व्यवसायात शिरणे व घनिष्ठ नातेसंबंधात जाणे. या वयातील आयुष्य तणावपूर्ण असते पण जोडीला आनंद देणारेही असते.

(फ) मध्य प्रौढावस्था (४० ते ६० वर्ष) (Middle Adulthood)

हा स्थिरावण्याचा कालावधी आहे. मध्य प्रौढावस्था या वयामध्ये काय मिळवले, काय गमावले याचे मूल्यमापन करण्याचा काळ असतो. शिक्षण, लग्न अशा कारणांनी मुलेही कदाचित दूर गेलेली असतात. त्यामुळे या अवस्थेला 'रिकामे घरटे' (empty nest) असेही म्हटले जाते. मुले दूर झाली तरी त्यांना मार्गदर्शनाची अपेक्षा असते. या अवस्थेच्या शेवटी निवृत्तीचा काळ असतो. त्यामुळे सामाजिक कामात मन गुंतवून समाजाचे ऋण फेडले जाते.

(ग) उत्तर प्रौढावस्था (६० वर्षांपासून मृत्युपर्यंत) (Late Adulthood) / वृद्धावस्था

उत्तर प्रौढावस्था या अवस्थेमध्ये शारीरिक क्रियाशीलता कमी झालेली असते. प्रकृतीच्या तक्रारी सुरू झालेल्या असतात, उत्पन्न कमी झालेले असते, जोडीदार, मित्र परिवार यांच्यापैकी कोणाचे निधन झालेले असू शकते.

कृती

विकासाच्या अवस्थांचा सुयोग्य क्रम लावा.

(अ) किशोरावस्था (ब) पूर्वबाल्यावस्था (क) मध्य प्रौढावस्था (ड) नवजात अवस्था

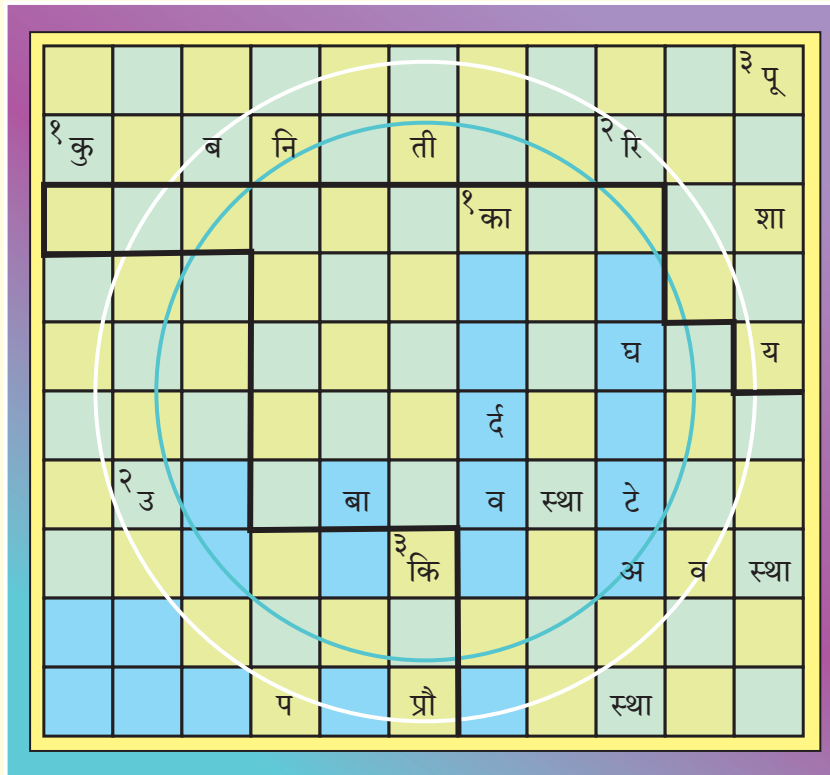
(इ) प्रसूतीपूर्व अवस्था (फ) उत्तर प्रौढावस्था

(१) (२) (३) (४)

(५) (६)

विकासाच्या अवस्थांचे शब्दकोडे सोडवा

कृती

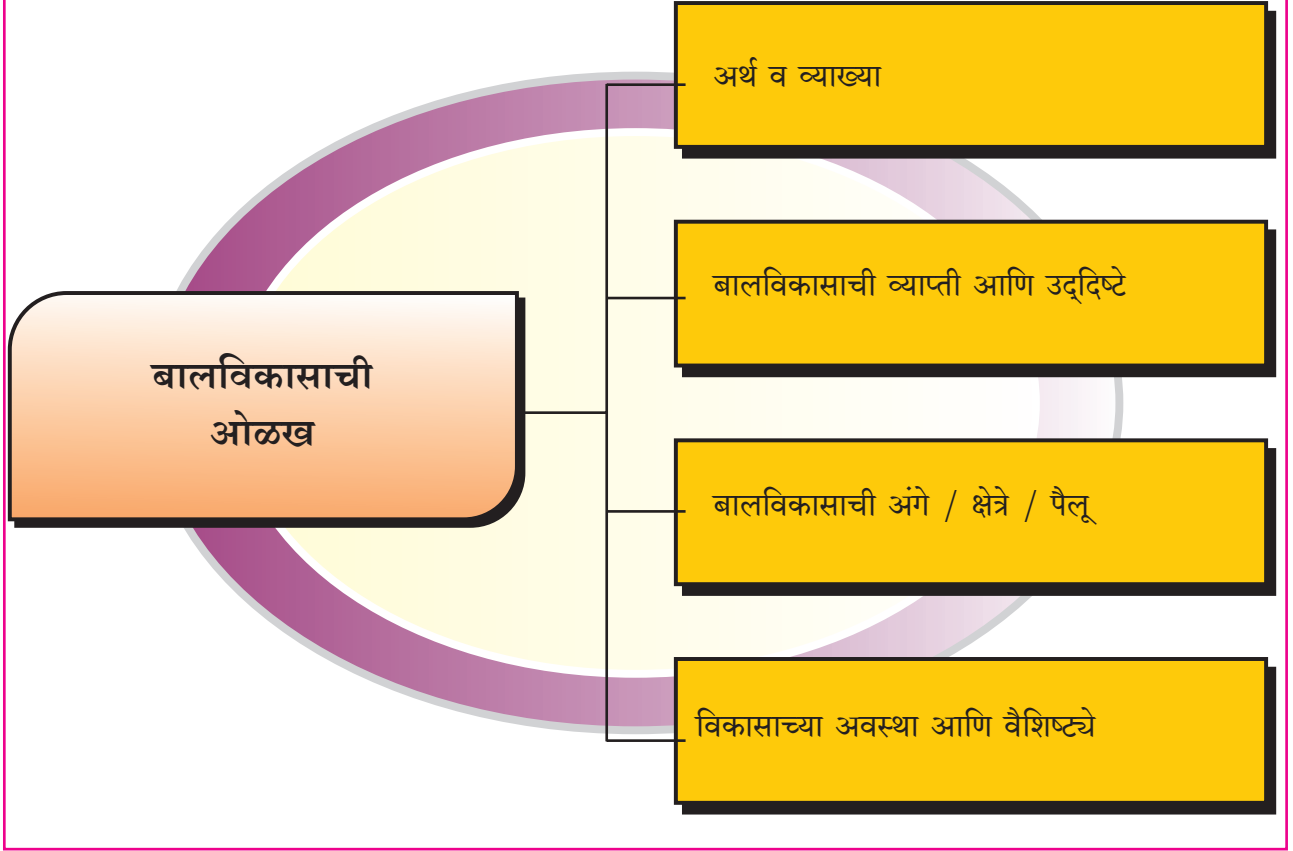

आडवे शब्द

१. तारुण्यावस्थेतील एक ध्येय
२. धिम्या गतीने विकास होण्याचा काळ.
३. लैंगिक परिपक्वतेचा काळ.

उभे शब्द

१. किशोरवयीन मुलामुलींना ठरवायचे / निवडायचे असते.
२. मध्य प्रौढावस्थेला म्हणतात.
३. पूर्व बाल्यावस्थेला असेही म्हणतात.

स्वाध्याय

प्र. १. सुयोग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा :

- (१) वाढ म्हणजे बदल.
 (अ) संख्यात्मक (ब) गुणात्मक
 (क) फरक असणारा
- (२) विकासाच्या अंगांना असेही म्हणतात.
 (अ) पैलू (ब) तत्त्वे
 (क) व्याप्ती
- (३) कारक विकास म्हणजे चा विकास.
 (अ) भाषा (ब) स्नायू
 (क) भावना
- (४) समाजाच्या अपेक्षांनुसार वर्तन करणे म्हणजे विकास.
 (अ) कारक (ब) सामाजिक
 (क) नैतिक

(५) नवजात अवस्था जन्म ते दिवसांची असते.

- (अ) १० (ब) १५
 (क) २०

प्र. २. पुढील विधाने चूक की बरोबर ते कारणासहित लिहा.

- (१) संख्यात्मक बदल म्हणजे विकास.
- (२) बोलायला शिकणे हे विकासाचे उदाहरण आहे.
- (३) भावनिक आविष्कार म्हणजेच सामाजिक विकास.
- (४) बाल्यावस्था नवजात आणि अर्भकावस्था अशी विभागलेली असते.
- (५) जलद गतीने विकास हे नवजात अवस्थेचे वैशिष्ट्य आहे.

प्र. ३.जोड्या लावा.

‘अ’ गट	‘ब’ गट
(१) पूर्वबाल्यावस्था	(अ) चूक-बरोबर काय हे शिकणे.
(२) उत्तर प्रौढावस्था	(ब) उद्दीपन व प्रोत्साहन
(३) नैतिक विकास	(क) २ ते ६ वर्षे
(४) पालकांची भूमिका	(ड) ६ ते १२ वर्षे
	(इ) निवृत्तीनंतरचे समायोजन

प्र. ४.यादी करा.

- (१) विकासाची क्षेत्रे
- (२) विकासाच्या अवस्था

प्र. ५.दिलेल्या संकेतांच्या आधारे रिकामे चौकोन भरा.

- (१) परिपक्वता व अध्ययन यांची निष्पत्ती म्हणून घडणारी प्रगतिशील बदलांची मालिका.

	का	
--	----	--

- (२) बाल्यावस्था व प्रौढावस्था यांना जोडणारा सेतू / दुवा

कि				स्था
----	--	--	--	------

प्र. ६.पाहुणा ओळखा / वेगळे ओळखा.

शारीरिक विकास

उंची, वजन, स्मरण, अस्थिसांगाडा, दात

प्र. ७.उदाहरणे द्या.

- (१) भाषाविकास
- (२) कारक विकास
- (३) भावनिक विकास
- (४) नैतिक विकास
- (५) शारीरिक विकास
- (६) बोधात्मक विकास

प्र. ८.वैशिष्ट्ये लिहा.

- (१) प्रसूतीपूर्व काळ
- (२) अर्भकावस्था
- (३) पूर्वबाल्यावस्था

प्र. ९.टिपा लिहा

- (१) बालविकासाची व्याप्ती
- (२) बालविकासाची उद्दिष्टे
- (३) बालविकासाची अंगे
- (४) बालविकासाच्या अवस्था

प्रकल्प/स्वयंअध्ययन

- तुमच्या कुटुंबातील व्यक्तींचे निरीक्षण करून कोण कुठल्या विकासाच्या अवस्थेत आहेत ते ओळखून त्या अवस्थेच्या वैशिष्ट्यांची यादी करा.

